

Кошматова Ж.Ж., Саматова А.А.

ТИЛДЕГИ ЭМОЦИОНАЛДУК ЖАНА ЭКСПРЕССИВДУУЛУК КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Кошматова Ж.Ж., Саматова А.А.

КАТЕГОРИИ ЭМОЦИОНАЛЬНОСТИ И ЭКСПРЕССИВНОСТИ В ЯЗЫКЕ

Zh. Koshmatova, A. Samatova

THE CATEGORIES OF EMOTIONAL AND EXPRESSIVE IN LANGUAGE

УДК: 801:809.434.1(043.3)

Илимий макалада көркөм чыгармада эмоционалдык экспрессивдик сөздөрдүн колдонулушу, алардын чыгарма үчүн көрк, түс (оттенок) б.а., кошумча маанилерди киргизүү диапозону каралды. Тил илиминде эмоциялуулук жана экспрессивдүүлүк түшүнүктөрү мурдатан эле териштирилип келатса да, бул маселе боюнча азыркы күнгө чейин бир беткей, бирдиктүү ой-пикир, тыянак чыгарыла элек. Мунун бир себеби алардын табиятынын татаалдыгында, пайдаланылышы өзгөчөлүгүндө, колдонулуу алкагынын кеңдигинде жана окшоштугунда жатат. Чындыгында, айрым учурда сөздөрдө, сөз айкаштарында, сүйлөмдөрдө, текстте экспрессивдүү, эмоциялык жана баалоо маанилери баары биригип, бир мезгилде чогуу келип калышат. Бирок мындай тилдик кырдаал-шарт дайым эле сактала бербейт. Мындай учурда текст же сүйлөм жалпысынан экспрессивдүү-эмоциялуу өзгөчө боёктуулукка ээ болуп, окурманга же угуучуга таасир берүүсү артат, натыйжада, айтылуучу ой таасирдүү, образдуу, элестүү болуп, экинчи тарапка так-таамай, ачык-айкын жетүүсү Т.Касымбековдун «Сынган кылык» романынын негизинде иликтенген.

Негизги сөздөр: эмоция, экспрессивдүүлүк, баалоо, сөз айкаштары, сүйлөм, текст, көркөм чыгарма, көркөмдүк, маани, экспрессивдүү маани, эмоциялык маани.

В научной статье рассматривается использование эмоционально выразительных слов в художественном произведении в диапазоне их введения в произведение красоты, цвета (оттенка), т.е. Хотя концепции эмоциональности и выразительности уже давно изучаются в лингвистике, до сих пор нет единого мнения по этому вопросу. Одна из причин этого – сложность их характера, характера их использования, широты и сходства их объема. Фактически, иногда в словах, фразах, предложениях и выражениях выразительные, эмоциональные и оценочные значения объединяются одновременно. Однако такая языковая ситуация сохраняется не всегда, введение дополнительных значений, и в данном случае текст или предложение как целое имеет особую экспрессивно-эмоциональную окраску, впечатляющий, образный, ясный и лаконичный подход к другой стороне идеи исследованный на основе романа Т. Касымбекова «Сломанный меч».

Ключевые слова: эмоция, экспрессивность, оценка, фразы, предложения, текст, художественное произведение, выразительность, значение, экспрессивное значение, эмоциональное значение.

The scientific article considers the use of emotionally expressive words in a work of art, the range of their introduction of beauty, color (shade), ie, additional meanings for the work, and in this case the text or sentence as a whole has a special expressive-emotional color and increasing the impact on the reader or listener. Although the concepts of emotionality and expressiveness have long been

explored in linguistics, there is still no consensus on this issue. One reason for this is the complexity of their nature, the nature of their use, the breadth and similarity of their scope. In fact, sometimes in words, phrases, sentences, and expressions, expressive, emotional, and evaluative meanings all come together at the same time. However, such a linguistic situation does not always persist. The impressive, figurative, imaginative, clear and explicit access to the other side of the idea was studied on the basis of T. Kasymbekov's novel "Broken Sword".

Key words: emotion, expressiveness, evaluation, phrases, sentence, text, work of art, art, meaning, expressive meaning, emotional meaning.

Тил илиминде эмоционалдык, экспрессивдүүлүк категориялары боюнча бир беткей пикир, тыянактар азыркы күнгө чейин иштелип чыга элек. Анткени бул боюнча канчалаган макалалар жазылып, изилденип келгени, бирдиктүү бир бүтүм, жыйынтыктуу ой жоктугун белгилөөгө болот. бир чети тилдин эки категориясынын тең табиятынын татаалдыгында жатат. Себеби эмоционалдык лексика менен экспрессивдүү лексиканын ортосундагы жалпылык жана жекеликтердин бир эле учурда бири-бирине өтүп кетүүсү менен шартталат. Тагыраагы, кээде текстте бул эмоционалдык маани деген сөз контексттен, кээде автордук чегинүүдөн, кээде каармандын маанайынан улам экспрессивдүү мааниге өтүп кеткенин байкоого болот, же тескерсинче экспрессивдүү маани эмоционалдык маани менен жуурулушуп, экөө биригип келген учурларын кездештирүүгө болот. Кээде сөздөр, сөз тизмектери, сүйлөмдөр, сүйлөм тизмектеринде адамдын же каармандын сезимдери, эмоциясы, маанайы менен кошо аны баалоо көз караштары бирдей камылат. Ушундай учурларда сүйлөмдү баалоо маанисиндеги да, эмоционалдык маанидеги да сүйлөм түрүнө кошууга болбойт. Башкача айтканда, мындай учурда аталган маанилер баары биригип келип бир сүйлөмдүн маанисин туюнтат. Бирок, мындай тилдик факт, кырдаал дайыма эле сактала бербейт. Тескеринче, баалоо сүйлөм өзүнчө, эмоционалдык маани өзүнчө, экспрессивдүү маани өзүнчө келген учурлар да арбын. Мына ушундай тилдик жана кептик фактыдан улам тилдин аталган кубулуштарын изидөөдө чаташ суроолордун жаралганына күбө болууга болот. кээ бир учурларда экспрессивдик маанисин камтыган

сөздөрдө эмоционалдык-баалоо маанилери жок, тескерисинче, баалоо маанилерин камтыган сүйлөмдөрдө экспрессивдүү маани жок. Бул жагынан алып караганда, окумуштуулар арасында ар кандай көз караштар бар (Галкина-Федорук, Левковская, Косов, Портянников, Банникова, Прокопчук, Худьяков, Синеква, Болдырева, Милованова, Артемова ж.б.). Албетте, тилдеги эмоциялуулук жана экспрессивдүүлүк категорияларын терең иликтөөдө аталган эмгектердин орду зор. Мындагы окумуштуулардын кээ бир тобу тилдин эки категориясын бир эле түшүнүк катары карашса, экинчи топтогулар ар бирин өзүнчө каражат катары изилдешет. Ар ким өзүнүн изилдөө объектисине карап ар түрдүүчө көз караштарын билдирет.

Тилдеги экспрессивдүүлүк категориясы бул – кепте же сүйлөмдө белгилүү бир көркөм ыргактуулукта келген, образдуу, элестүү, сүрөттүү тилдик каражаттарды өз ичине камтыган, экинчи тараптын же окурман-угуучунун сезимине таасир берген, анын эстетикалык ырахаттануусун камтыган тилдик бирдиктерди өзгөчө катмары [9]. Бирок көркөм чыгармада тилдин эки каржаты тең көпчүлүк учурда чогуу келет, анткени көркөм чыгарма болгондон кийин ал сөзсүз көркөмдүүлүктү да, кооздукту да, ошол эле учурда каармандарын эмоцияларын да чагылтып берүүсү керек. Ушул жааттан алып караганда эмоциялык маани да, экспрессивдик маани да көпчүлүк учурда бири-бирин шарттап, толуктап турат. Эки каражаттын биригүүсүндө гана мыкты чыгарма жаралаары анык экенин баса белгилегибиз келет.

Тил илиминде экспрессивдүүлүктү жаратуучу өзүнүн каражаттарына ээ болот. Мисалы: фонетикалык каражаттар, ар түрдүү үн угумдары аркылуу үндүү тыбыштардын жыш колдонулуусу, тыным жана лексикалык каражаттар, синонимдик катарлардын пайдаланылуусу, кайталоолор ж.б.у.с. тилдик, кептик кубулуштарды да атасак болот. Анткени, тилдин аталган каражаттары толугу менен экспрессивдүүлүктү туюнта алат. Мисалы: *Ысыктан дем жетпеген, көк мунарык болуп төнүп турган асманда айры куйруктар жайма-жай каалгып, эчтемеден бейкапар, ырахаттана учуп жүрдү. Ушул жер менен ушул асмандын түбөлүк туруктуулугун аныктагансып, айры куйруктар биринин артынан бири каалгып, чоң аймакта тегерене учуп жүрдү. Эч кандай үн катпай, ушу маалда канат астындагы күйүк жатканын какшыган жердин бетинде эмнелер болуп жатканына тунжурай көз салып учуп жүрдү* (Ч.Айтматов). Бул тексттеги кайталоолор (учуп жүрдү, каалгып, айры куйрук) катар колдонулуп, тексттеги ойду көркөм, таасирдүү, көп маалыматтуу кылып жеткире алган. Демек, экспрессивдүүлүктө көркөмдүк, кептеги

кооздук, тилдик каражаттардын эриш-аркак болуп жуурулушуп келип, окурманга же экинчи тарапка таасир берүүсү негизги орунду ээлейт.

Тил илиминде экспрессивдүүлүктү ар бир кыймыл болгон жерде, ар бир айтылган кепте, сүйлөнгөн сөздө бар десек жаңылышпайбыз, анткени биздин ар бир айтылган сөз экинчи тараптын канааттануусун, элестетүүсүн, жандуу көз карашын чагылта алуусу керек. Мына ушул жагынан караганда, экспрессия тилдеги негизги каражаттардан экендиги талашсыз.

Кубалап тийген октордон үркүп, өтө кысталыш жерде колбашчынын мерт кылган ичтеги тымызын күч жүрөккө күдүк салып, уясына аңчы киргенин туюп калган бүркүттөрдөй шашыла, ата-эне, асылкеч жар, сүйгүнчүк бала, калган мекен конуш кайдасың деп, күнү-түнү тынбай ат зоруктуруп жол жүрүп, колго кеткен беш жүз жигит кайтып келатты [7] деген сүйлөмдү мисалга алсак, мында жигиттердин жоодон өз үйлөрүнө кайткан мезгилин, ар бириндеги ички сезимдер экспрессивдүүлүк же кооздук менен шартталып келип, аталган сүйлөмдүн таасирдүүлүк, образдуулук жана көп маалыматтуулук деңгээлин жогорулаткан десек болот.

Жыйынтыктап айтканда, тилдеги экспрессивдүүлүктү бир сөздүн алкагында, сөз айкаштарында, сүйлөмдө, сүйлөм тизмектеринде жана текст тутумунда колдонсо болоорун баса белгилөөгө болот. Баарыбызга белгилүү болгондой, экспрессивдүүлүк категориясында көркөмдүүлүктү уюштуруу, ойду күчөтүп берүү жана таасир берүү кызматы алдынкы орунда турат.

Кандай болгон учурда да тилдеги экспрессивдүүлүктү жана эмоциялуулукту тилдин бир категориясы катары кабыл алууга болбойт. Эмоциялуу мааниде сүйлөөчүнүн ошол предметке же көрүнүшкө карата маанайы, жеке ички сезимдери, сырткы дүйнөнү кабыл алуусунун ар түрдүүлүктөрү жана ошол чындыкка карата болгон мамилесин туюндурган тилдик бирдиктер каралса, ал эми экспрессивдүү мааниде жеке адамдын пикири, маанайы, көз карашына караганда тексттеги көркөмдүүлүккө көбүрөөк басым жасалат. Мында негизги орунда кептин кооздугу, ыргактуулугу, укудуктуулугу аркылуу эстетиканы жаратуу кызматы келип чыгат. Бул эки түшүнүк бири-бири менен тыгыз байланышкан, бир эле учурда биригип, чогуу келүү да, ошол эле учурда ар бири өз алдынча, жекеликте келе берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон тилдин уникалдуу факторлорунун бири. Белгилей турган нерсе, эгер текстте же көркөм чыгармада тилдин аталган эки каражаты чогуу келген учурда айтылуучу ой ары таасирдүү, ары көп маалыматтуу, негизгиси – текст ар тараптан кооздолгон, көп маалы-

маттуу, толук кандуу маалыматты бере алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Ар бир маани мисалдардын алкагында талданып берилсе, же айтуучунун кебинде пайдаланылса кептик кырдаалга, маанайга жараша эки маани бири бирине өтүп да, тескерисинче өз алдынча да келе берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Адабияттар:

1. Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. – Ташкент: Фан, 1979. - 150 с.
2. Ажыбаева З.А. Затагооч сөздөрдө эмоциялык-экспрессивдик маанилердин берилиши: Филол.илим.канд...дис. - Жалалабат, 2003, - 170 б.
3. Башинский В.Н. Эмоционально-экспрессивные частицы в современном немецком языке: Дис...канд.филол.наук. – Пятигорск, 1985.- 190 с.
4. Виноградов В.В. Наука о языке художественной литературы и ее задачи. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. - 256 с.
5. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности языка // Сб.ст. по языкознанию. – М., 1958. С.103-124.
6. Давлетов С. Кыргызтилининграмматикасы: 2-бөлүм. – Фрунзе: Б.Ж., 1962. – 168 б.
7. Касымбеков Т. Сынган кылыч: Тарыхый роман. - Бишкек: Кыргызстан, 1999. - 712 б.
8. Ковалевская Е.Г. Семантическая структура слова и стилистические функции слов // Языковые значения. – Л., 1976. С. 63-72.
9. Кошматова Ж.Ж. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы терс эмоцияны билдирген тилдик каражаттардын семантикалык топтоору: филол.илим.канд...дис. Бишкек, 2011, - 170 б.
10. Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек: Мам.тил жана энцикл.борбору, 2004. - 694 б.
11. Жороева А.Р. Роль эмоционально-экспрессивных слов при познании концепта «человек» в кыргызских народных сказках. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2019. №. 9. С. 138-140.
12. Жороева А.Р. о некоторых вопросах обучения кыргызского языка в иноязычных школах. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2017. №. 4. С. 154-156